

POLİMATIN BİLİYİ YERİYİR, SƏS SALIR, ARXASINCA APARIR, ƏMƏLƏ ÇEVRİLİR

Bu müsahibə ilk dəfə ingiliscə dərc olunmuş (Knowledge of Polymath Walks, Talks, Makes Waves, Turns into Deeds. Interviewee: Professor Hamlet İsaخانlı, Interviewer: Waqas Ahmed. Khazar Journal of Humanities and Social Sciences, Volume 20, Number 1, 2017, pp. 92-109) və nəşrdə olan "Polymathy" kitabında ondan geniş istifadə edilmişdir. Oxucularımıza mülkəhbəni olduğu kimi Azərbaycan türkcəsinə tərcümədə təqdim edirik.

Sualları cavablandıran: Professor Hamlet İsaخانlı

Xəzər Universitetinin təsisçisi, Direktorlar və Qəyyumlar Şurasının sədri, Avrasiya Akademiyasının Qurucu üzvü.

Hamlet İsaخانlı təbiət elmləri və social-humanitar elmlər üzrə mütəxəssis alim, şair, təhsil təşkilatçısı və müəllim, tərcüməçi, jurnalist, televiziya proqramı müəllifi və ictimai xadimdir. O, riyaziyyat və onun tətbiqləri; elm və mədəniyyət tarixi; poeziya və yaradıcı yazı; dil, leksikoqrafika və ədəbiyyatşünaslıq; tərcümə nəzəriyyəsi və tarixi; tarix fəlsəfəsi; təhsil siyasəti və menecment kimi geniş əhatəli sahələr üzrə 40-dan artıq kitab və kitab fəsilələrinin və 350-dən çox məqalənin müəllif və həmmüəllifidir. Çoxsaylı kitab, lüğət, konfrans materialları və jurnalların redaktorudur

Sual verən: Waqas Ahmed

FIRST jurnalının (London) Xüsusi Layihələr üzrə direktoru və Qlobal Müxbiri vəzifəsində çalışır. Londonda nəşrdə olan "Polymathy" kitabının müəllifidir.

1. Sizcə Polymath nədir?

Polimat (Çoxbilgin) bir neçə bir-birindən fərqli sahələrdə ciddi yaradıcı fəaliyyət göstərmiş adama deyilir. Polimat sözünün lüğəti mənası çoxbilən olsa da, əslində müxtəlif sahələri yaxşı bilən adama polimat deyilmir, bilmək və yaratmaq eyni şey deyil. Populyar ədəbiyyat vasitəsilə fizika, riyaziyyat və ya biologiyadan xeyli şeylər başa düşmək qəti surətdə fizik, riyaziyyatçı və ya biolog olmaq deyil. Çoxbilən adam sadəcə bilməklə kifayətlənməyə, biliyini fəaliyyət növünə, əmələ, əsərə çevirə bilməyə, o, sadəcə geniş bilikli, savadlı, geniş erudisiyalı adamdır, amma polimat deyil. Polimatın geniş biliyi passiv qalmır, oturmur, yeriyir, səs salır, arxasınca aparır, praktik nəticə verir, əmələ çevrilir. Polimatın

əlindən çox iş gəlir, onun maraqları digər insanlara təsir edir, digər insanlarda maraq doğurur. Polimat bir neçə fərqli sahələrə öz təfəssini verir. Onun bir neçə sahədə üstün yaradıcı fəaliyyəti bəlikli insanları və mütəxəssisləri heyran edir. Polimat müxtəlif sahələrin əsas prinsiplərini mənimsəmiş və o istiqamətdə qarşıma məsələ qoyub həll etməyi bacarır.

Adətən polimat təbiət elmləri və ya dəqiq elmlərlə humanitar sahələrdə eyni zamanda yaxşı mütəxəssis olmaqla əlaqəlidir. Əgər peşəkar fizik həm də istedadlı rəssamdırsa və ya biolog həm də istedadlı yazıçıdırsa və ya riyaziyyatçı həm də istedadlı bəstəkarıdırsa, bu, polimatlığa işarə sayıla bilər. Bu ikitərəfli istedad və

fəaliyyət çox zaman daha çoxtərəfli işlərə gətirib çıxarır, məsələn, fizika və rəssamlığı özündə birləşdirən şəxs, ola bilər ki, həm də alpinizmlə məşğul olsun və ya mədəniyyət tarixi üzrə çalışsın, yazsın, tanınsın və uğur qazansın. Adətən universal dahi və ensiklopedist alim

ifadələri də polimatlıqdan xəbər verir. Renessans adamı ifadəsi isə aydın olsa da, ifadə və tarix baxımından geniş deyil; polimatlara Antik dünyada, Çində, xüsusilə də İslam sivilizasiyasında (İslamın qızıl dövründə) çox rast gəlinirdi.

2. Siz ən çox hansı sahəyə töhfə vermişiniz?

Mənim formal yüksək təhsilim və elmi dərəcəm riyaziyyat sahəsindədir. Peşəkar riyaziyyatçıyam. Riyaziyyat təbiəti, dünyanı anlamaqda mənə kömək edib. Riyaziyyatçı kimi tanınmışam. Hələ Sovet dövründə müxtəlif ölkələrə ayaq açmışam, tədqiqat aparmış, mühazirələr oxumuş, konfranslarda iştirak etmiş, çox istedadlı insanlarla tanış olmuşam. Lakin uşaqlıqdan mənimlə yaşayan poeziya və ədəbiyyat da əvvəl içimdə bəslənmiş, cülcürmüş, yetişmiş, sonra üzə çıxmışdır. Məni daha çox şair və ədəbiyyatçı, humanitar sahə mütəxəssisi kimi tanıyanlar az deyil; ümumiyyətlə, bu sahə hamıya tanışdır, çox əksəriyyət bu sahələrdəki uğurları görə bilir, qiymətləndirə bilir (riyaziyyat və təbiət elmləri haqqında bunu deyə bilmirik). Sevdiyim və yaradıcı fəaliyyət göstərdiyim üçüncü sahə isə tarixlə bağlıdır, elm və mədəniyyət tarixi, ideyalar tarixi, intellektual tarix və tarix fəlsəfəsidir. Bu gün ən çox məşğul olduğum, yazdığım, oxuduğum sahədir bəlkə də. Və əlbəttə ki, ən mühüm işlərimdən biri-elm, təhsil və mədəniyyət ocaqları-

nın təsis edilməsi, qurulması və inkişafıdır, son 20 ildən artıq bir dövrdə (*müsaibə 2013-cü ildə götürülmüşdür-red.*) hər gün məşğul olduğum, fikrən və fiziki olaraq birgə olduğum quruculuq fəaliyyətidir. Mən birinci növbədə sıfırdan yaratdığım, nazımı və əziyyətini çəkdiyim, indi uğurlarına sevindiyim Xəzər Universitetini, həmçinin onun ətrafında inkişaf edən Dünya məktəbi (uşaq bağçası, ibtidai və orta məktəb) və digər qurumları nəzərdə tuturam.

Mən "məşğul olduğum sahələrdən biri digərindən mühümdür, birini nisbətən az ya çox sevirəm" deyə bilmirəm, onların hər biri həyatımın, varlığımın, kimliyimin mühüm və ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Burada digər sahələrdəki fəaliyyətimə - dil və leksikoqrafiya, praktik tərcümə işi və tərcümə nəzəriyyəsi, təhsil siyasəti və nəzəriyyəsinə, populyar elmi yazı, nəşriyyat və redaktorluq işinə, hər iki növ kütləvi informasiya vasitələrində (kağız və audio-video-mediada) fəal işə... toxunmuram.

3. Sizin müxtəlif sahələrdə çalışmanıza hansı amillər səbəb olub, sizi həvəsləndirən nə olub?

Uşaqlığımdan mənə xas olan hər şeyi bilmək, öyrənmək həvəsi, öyrəndikcə qızıqmaq, ehtizaza gəlmək, "sonra nə?", "necə?" suallarına cavab axtarmaq ehtirası böyüdükdən sonra da, yaşlaşanda da məni heç vaxt tərk etməmişdir; böyük, müəllimlər belə deyirdilər, belə deyirlər, özümü biləndən özümü belə görmüşəm. Üstəlik, qazandığım biliklərin əsasında bir sistem qurmaq həvəsim, həmçinin ətrafdakıları (məndən daha kiçikləri və yaşlılarını) bir ideya, bir problem ətrafında səfərbər etmək, imkan dairəsində praktik iş də görmək istəyim də daimi olub. Orta məktəbdə, demək olar ki, bütün fənləri sevmişəm, yaxşı oxumuşam (hərçənd ki, bəzi fənlər üz-

rə heç yaxşı müəllimim olmayıb). Üstəlik, yorulmadan Şərqi və Qərbi ədəbiyyatını oxumağım və... gizli şəkildə yazmağım, yaradıcılıqla məşğul olmağım (uşaq xəyalının məhsulu olan bilməmiş yazılara belə demək olarsa) da vardı. İdmanı çox sevirdim, əsasən də şahmatı və futbolu. Özüm uşaq olsam da, uşaqları həvəsləndirən, öyrədən və fəaliyyətə qoşan dərnəklərim də vardı...

Atam (o, riyaziyyat müəllimi idi) və yuxarı siniflərdəki riyaziyyat müəllimim riyaziyyatı sevməyimdə mühüm rol oynamışlar. Ali məktəbdə (riyaziyyat ixtisası üzrə) oxuyarkən dünyanı daha geniş görmək, dərk etmək istəyi riyaziyyat və

ikinci sevgim - ədəbiyyatla yanaşı fizika, tarix və fəlsəfə kimi sahələrə marağımı artırdı. Bu sahələrin qovşağında dayanan elm tarixi və fəlsəfəsi, ideyalar tarixi, təbiət elmlərinin bir-birinə təsiri kimi məsələlər üzərində düşünməkdən, ümumiyyətlə, geniş düşünməkdən həzz alırdım.

Bir də ki, müəyyən zaman kəsiyində bir sahəni digərlərindən üstün maraq dairəsində saxlamaq, yeni müxtəlif sahələrlə maraqlanmaqla yanaşı sahələrdən birinə daha çox vaxt ayırmaq, belə demək olarsa, maraqların zamana görə sıralanması çox vacibdir. Yəni bir müddət əsas məşğuliyyətim riyaziyyat olacaq, digər maraqlarım ikinci, üçüncü, ... yerlərdə duracaq. Sonra maraqlar, üstünlük başqa sahəyə keçə bilər. Sevdinin, peşəkar olduğun və ya hazırda üstün fikir verdiyin bir sahənin qonşuluğunda və ya uzaqda olan,

şüurlu surətdə və ya bilinc altında səni maraqlandıran digər bir sahə bəzən səni əsas sahədən ayıra bilər. Ayılında götürsən ki, bu "digər" sahə bir müddət sənin əsas işinə, maraq dairəsinə çevrilib, əvvəllər sadəcə maraq, hobbisi saydığın bu sahə səni öz ağışına alıb gedir, ona vurulubsan, onun eşqi ilə yaşayırsan, əvvəlki sevgilərini tam unutmasan da (əsl sevgi unudulmur!), onlara qarşı diqqətin azalıb. Digər tərəfdən, bir deyil, bir neçə sevgilin varsa, birindən doyanda, sanki yorulanda, digərinin yanına gedə bilərsən, hər zaman sevgililərsən, məşğulsan, amma, sanki istirahət də edirsən (bu fikri, bənzətməni, lütfən, sözlərin hərfi mənasına görə, mənəvi baxımdan şərh etməyin). Əgər bu iş ömürboyu davam edirsə, sənə eşq olsun, çox şey görəcəksən, başına çox işlər gələcək...

4. Riyaziyyatla poeziya arasında əlaqə varmı?

Riyaziyyat və poeziya... Əslində, onların cəmiyyətdə çox fərqli mövqe və rolları var. Yəni ki, əksəriyyət onları diametral əks sahələr kimi görür, onları yaxın qohum kimi təqdim edənlər də var, amma belələri çox azdır, onlar ya riyaziyyatçılar, bəzi fizik və filosoflar, ya da K. Weierstrass'ın "bir qədər şair olmayan əsl riyaziyyatçı ola bilməz" sözünü və ya ona bənzər ifadələri eşidənlərdir. Riyaziyyat və poeziyanın əlaqəsi barədə gözəl fikirlər və... qərribə və uydurulmuş mühakimələr (spekulyasiyalar) mövcuddur.

Adətən poeziyada (həmçinin incəsənətdə, musiqidə) müəyyən riyaziyyat görünür və axtarırlar, doğrudan da poeziya və incəsənətdə ritm, ölçü, tənasüb, harmoniya, sanki bir hesab, bir forma (həndəsə) var, lakin əsas yaxınlıq bununla bağlı deyil, bu, səthi "yaxınlıq"dır. Oxşarlıq və yaxınlıq riyaziyyat və poeziyanın təbiətində, riyaziyyatçının düşüncə tərzində, xəyal dünyasıdadır. Riyaziyyatçı heç də riyaziyyatdan uzaq adamların düşündüyü və kütləvi informasiya vasitələrinin uydurduğu kimi soyuq, quru, mücərrəd məntiqin əsiri deyil, əksinə, onun düşüncə tərzini çox rəngarəng və poetikdir (şairanədir). Riyaziyyatçı müəyyən məntiqi çərçivələr daxilində həqiqət və gözəllik axtarışındadır, bu yolda onun xəyal dünyası, fantaziyası, harmoniya və gözəllik hissi mühüm rol oynayır. Məntiqi çərçivə və

həqiqət axtarışı sanki daha çox elmdən, gözəllik, xəyal və fantaziya sanki daha çox sənətdən, poeziyadan xəbər verir.

Digər tərəfdən, şeirdə də fikir və ideya, fəlsəfə mühümdür, onların təqdimatı gözəllik, harmoniya, metafor və səmimiyyət tələb edir. Bir fikir, bir neçə misra sanki göydən düşüb şairin yaddaşına həkk olunur (özünün qeyri-ədiliyini göstərmək istəyən şairlər "mən Allahla danışırım" deyirlər), şair onun, bu ilkin, "ilahi" tapıntının ətrafında şeir yaradır. Riyaziyyatçının da başına oxşar iş gəlir; gözəllik, harmoniya və məntiqdən yığılmış bir ideya sanki göydən enib riyaziyyatçının düşüncəsini fəth edir, riyaziyyatçı onun ətrafında öz nəzəriyyəsini qurmağa başlayır. Riyaziyyatçı müəyyən dərəcədə oynayır, seçir, sanki uydurur, amma onun oyunu qaydalara tabedir, onun uydurması boş uydurma deyil, həqiqətə gədən yol seçməkdir, daha doğrusu, yol açmaqdır. Şair də oynayır, onun qaydaları bulanıqdır, uydurma məsələsində sərbəstliyi daha böyükdür.

Riyaziyyatçı problemin həlli üçün ideya axtarır, şair ideyanın ifadəsi üçün gözəllik axtarır, bu gözəlliyin içində bir həqiqətin olması istisna edilmir. Riyaziyyatçı əsasən kəşf edir (gizli həqiqət), şair əsasən yaradır və bu prosesdə müəyyən gizli həqiqət sezgisi (intuisiyası) mövcuddur. Riyaziyyat elmdir, amma həm də müəyyən dərəcə

də incəsənətdir. Riyaziyyatçıların böyük əksəriyyəti bu səbəblə poeziya və musiqini, incəsənət və tarixi, şahmatı sevirlər, bəzən də bu sahələrə nüfuz edir, yaradıcı fəaliyyət göstərirlər (bu və ya başqa dərəcədə). Şairin dili metaforlu, bərbəzəkli olsa da, lakonikdir, ölçülüdür, "riyazidir". Riyaziyyatçının dili rəmzi (simvolik) və universaldır, riyazi fikir, düstur, obraz tərcüməyə ehtiyac duymur. Şeir yazıldığı, doğulduğu dilə bağlı fenomendir, şeir tərcümədə, yad mühitə düşəndə bir qədər solur, gözəlliyinin bir qismini itirir, eroziyaya uğrayır, dəyişir.

5. İncəsənət, təbiət elmləri və humanitar elmlər arasında əlaqəni şərh edin.

Riyaziyyat və poeziyadan danışanda bu məsələyə bir az toxunduq. Təbiət elmləri ilə incəsənət və humanitar elmlər - bu "iki mədəniyyət" bir-birindən mövzu, tətbiq etdikləri metodlar və daxili inkişaf prinsipləri ilə fərqlənirlər.

Təbiət elmləri təbiət və kainatın sirlərini açır, qanun və qanunauyğunluqlarını kəşf edir, mühəndislik və texnologiya isə onun uğurlarını həyatı yaxşılaşdırmaq üçün tətbiq edir. Ağlagəlməz vüsat alan texnoloji tərəqqi insanın həyat tərzini, tələb, ehtiyac və arzularını, psixologiyasını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirdi.

Təbiət elmləri və texnologiya kumulyativlik (yığılıq, toplanma) xüsusiyyətinə malikdir - biliklər üst-üstə gəlir, hər addım əvvəlki addımdan bir addım irəlidir. Biliklər durmadan köhnəlir və durmadan yeni biliklər meydana çıxır. Yenilər köhnələri ya təkzib edir, ya da onları yeni bilik sisteminin içində əridir, başqa sözlə desək, köhnə yeninin xüsusi halına çevrilir, üstəlik köhnə bilik sadə və aydın şəkil alır. Beləliklə, daha yüksək səviyyəyə keçid baş verir; bu, tərəqqi (elmi-texnoloji mənada) deməkdir.

Ptolomey (Ptolemy) və Evklid (Euclid) görmə hadisəsini gözden çıxan şüaların baxılan cisimə çatması ilə izah edirdilər. Böyük polimat İbn əl-Heytəm (Avropada: İbn al-Haytham və ya Alhazen; 965-1040) işığın istiqamətini düzəltdi - görmə mexanizmini cisimlərdən gələn şüaların gözə çatması ilə bağladı. O, optikanın əsasını qoydu, Kepler, I. Newton, W. Snellius, C. Huygens və başqaları optika elminin əsas prinsiplərini müəyyən etdilər (işığın dastanı uzundur və davam edir...). Elmin durmadan inkişafı bu inqilabi ye-

Riyaziyyatçı və şair hər ikisi təbiətin özünü araşdırır, onun surətini, modelini yaradırlar. Riyaziyyatı, onun məzmun və gözəlliyini peşəkar riyaziyyatçı və təbiət elmləri və yüksək texnologiya üzrə mütəxəssislər görə bilir, poeziyanı, demək olar ki, hamı anlayır. Riyaziyyatı gözəl bilənlər riyaziyyatın böyüklüyü və dərinliyini, fəvqəlgüclüünü obrazlı şəkildə ifadə edərkən Allahın həndəsəçi olduğu fikrini vurğulayır (Allah kainatı riyazi qanunlar üzərində qurub), poeziyasevərlər (və bəzi şairlər) şairlərin peyğəmbərlərlə yaxınlığından danışırlar.

nilikləri, bu nəzəriyyələri sadələşdirdi, orta məktəb kitablarına daxil etdi. İndi elm tarixi ilə məşğul olanlardan başqa heç kim bu dahilərin əsərlərinə müraciət etmir, elm adamları yaxın zamanların kitab və məqalələrini oxuyurlar.

İnsanı və onun yaşadığı cəmiyyəti öyrənən, ruha sığal çəkən, gözəllik və mənəvi dəyərləri müzakirə edən incəsənət və humanitar elmlərin böyük hissəsində mənərə tam tərsinədir - sonra gələn heç bir böyük əsər əvvəlkinin ümumiləşməsi deyil, əvvəlkinə təkzib və ya təsdiq etmir; Kant göstərdi ki, metafizik tezisləri nə isbat etmək, nə təkzib etmək olar. Homerin "İliada"sı, Ruminin "Məsnəvi"sə, Şekspirin (Shakespeare) "Hamlet"i, V. Hugonun "Səfillər"i, Leonardo da Vinçini və Motsartın (Mozart) əsərləri bu gün də həyəcan doğurur, sevilir. Bu günün məşhur yazıçı, rəssam və musiqiçiləri nə qədər gözəl əsərlər yaratsalar da, adlarını çəkdiyimiz (və çəkmədiyimiz) klassiklər unudulmur, əksinə, insanların mühüm bir hissəsi onları müasirlərimizdən daha çox sevirlər. Yəni təsviri sənət, ədəbiyyat və musiqidə, mənəviyyat və humanitar elmlərdə təbiət elmləri və texnologiyada olduğu kimi tərəqqi müşahidə olunmur, burada yalnız yenilik var.

Təbiətşünas müşahidə edir, fərziyyələr ortaya atır, mümkünə təcrübələr qurur, fərziyyələrini sınaqdan keçirir, onları sübuta yetirməyə çalışır; təcrübə və sınaq mümkün olmayanda mücərrəd model qurur. Gerçəkliyə bu və ya başqa dərəcədə uyğun gələn əsaslandırılmış fərziyyələr həmin elmin qanunlarına çevrilir. Qanunlar baş verən hadisələri izah etmək və sonra nə baş verəcəyini görmək imkanı yaradır. Təbiət elmləri və

riyaziyyata obyektivlik, realizm və rasionalizm xasdırsa, humanitar elmlər və incəsənətdə hissələrin ifadəsi mühümdür, onlara xas olan idealizmdir. Humanitar elmlər və incəsənətdə “qanunsuzluq tüğyan edir” (müəyyən prinsiplər mövcud olsa da), bu elmlərin gözəlliyi də məhz bu “qanunsuzluq”da, azadlıqdadır. Tarixi proses də, yəqin ki, qanunların deyil, şəxsiyyət və cəmiyyətin iradə, istək və arzularının ifadəsidir.

Ədəbiyyat və dil, tarix və psixologiya, sosiologiya və antropologiya, fəlsəfə və din insan təbiətini anlamaq üçün çalışır, dəyərləri, xeyir və şər problemini müzakirə edir. Onlar ideologiyaların yaranmasında, milli və digər kimliklərin emələ gəlməsində, sevgi və humanizmlə yanaşı, dözümsüzlüyün, istisnaçılığın, nifrət, münaqişə və savaşların hazırlanmasında da iştirak edirlər. Bu halda, kapitalın fəvqəlgücə qazandığı, siyasətin də kapitaldan asılı vəziyyətə düşdüyü dünyada maddi maraqların mənəviyyəti tam üstələməsinə, əzməsinə nə mane ola bilər? Digər tərəfdən, insan nə üçün maddi nemətlər yaratmayan, bir sıra hallarda şəxsi rifahın yüksəlməsinə xidmət et-

məyən sənətlərə meyli edir, şəkil çəkir, musiqiyə qulaq asır, bədii kitab, tarix, fəlsəfə oxuyur, “vaxtını boş yerə sərf edir”, hətta ömrünü onlara həsr edir? Təbiət elmləri, mühəndislik, tibb kimi daha faydalı, birbaşa tərəqqiyə xidmət edən sahələrlə məşğul olmaq daha rasionel deyilmə? Sərvətə düşgün dünyada insan nə üçün altruist ola bilər, başqasının yaxşı olmasına güc sərf edir?

Kapital və maddi marağ çox güclü olsa da, can atdığımız xoşbəxtlik ruhun pərvazlanması və sevgi ilə bağlıdır: sevmək, sevilmək, sevinmək-bəşər övladını xoşbəxt edən budur! İnsan “qızıl kimi vaxtını” musiqi və ədəbiyyata, incəsənətə və sevdiyi humanitar sahələrə həsr edir (çox zaman əsas işi, peşəsi təbiət elmi, mühəndislik olan halda da) və bundan həzz alır. İnsan yaxınlarına və ehtiyacı olanlara kömək etməklə, qayğı göstərməklə də özünü xoşbəxt sanır. İki güc - maddiyyət və kapital bir tərəfdən, sevgi və xoşbəxtlik digər yandan insanı yaşadır, insan həyatını gözəlləşdirir. Mənəviyyatda tərəqqi olmasa da, o, bizimlədir!

6. Digər bir riyaziyyatçı və şair olan Ömər Xəyyam haqqında nə düşünürsünüz?

Ömər Xəyyamı xüsusi öyrənmişəm, onun yaradıcılığı və sonrakı şöhrəti haqqında yazmışam. Xəyyam böyük polimatdır - əsas maraqlarına görə riyaziyyatçı, astronom, filosof və şairdir. Zənnimcə, onu şöhrətləndirən iki xüsusi səbəb qeyd olunmalıdır: 1) Xəyyamın güclü riyaziyyatçı və eyni zamanda şair olması, iki fərqli və hörmətli sahənin bir şəxsdə birləşməsi və 2) Xəyyam rübailərinin/dördlüklərinin ingiliscəyə tərcüməsinin fəvqəladə şöhrəti. Yəqin ki, Xəyyam bir elm adamı olaraq Arkimed, əl-Biruni, İbn əl-Heytəm, N. Tusi, Kepler, I. Newton, A. Einstein kimi nəhənglər sırasında deyil. Filosof kimi Fərabı, İbn-Sina, Əl-Qəzali, İbn Rüşd, S. Sührəvərdi, İbn Arabi böyüklükdə deyil. Onun riyaziyyata aid əsərləri üçüncü dərəcəli cəbri tənliklərin həndəsi üsulla həlli və Evklidin 5-ci postulatı ətrafında maraqlı araşdırması ilə bağlıdır. Lakin Xəyyamın riyazi əsərləri, bir çox digər İslam dövrü riyaziyyatçıları və elm adamlarından fərqli olaraq, vaxtında Avropada tərcümə olunmamış, bu səbəbdən də Avropada elmin inkişafında iz burax-

mamışdır. Astronomiyaya aid fəaliyyətində əsas nailiyyət onun rəhbərliyi altında hazırlanan Cəlali təqvimidir (hansı ki, bu gün istifadə etdiyimiz təqvimdən daha dəqiqdir). Elmi əsərləri gözəldir, dərin müşahidələrə əsaslanır və hamısı qısa həcmli. Fəlsəfədə İbn-Sinanın təsiri altındadır, fəlsəfi məqalələri də qısa həcmli. Şair kimi Ömər Xəyyam şərqdə, elə vətəni İranda da Firdovsi, Nizami, Sədi, C. Rumi, Hafiz, Ə. Nəvai, M. Füzuli kimi böyük şair sayılmayıb; ümumiyyətlə, o, riyaziyyatçı və astronom kimi tanınmış.

Xəyyam şair kimi əvvəlcə böyük poetik ənənəsi olan vətəni İranda deyil, Qərbdə - Avropa və Amerikada nüfuz və etibar qazandı. Ömər Xəyyama aid “sərgərdan (wandering) rübailər” termini mövcuddur; onun adına yazılan rübailərin hansıları həqiqətən ona aiddir - bu məsələ tam həll olunmayıb. Ömər Xəyyama həqiqi dünya şöhrəti gətirən onun rübailərinin E. Fitsgerald tərəfindən ingiliscəyə tərcüməsi oldu. Və, çox güman ki, heç bir tərcüməçi təkə bir tərcüməsinə görə E. Fitsgerald kimi birdən-birə məşhurlaş-

mayıb; və, çox güman ki, E. Fitzgerald Xəyyamın rübailərini tərcümə etməsəydi, dünya Xəyyam adlı böyük şair tanımayacaqdı. Bu tərcümə böyük əks-səda doğurdu, Xəyyam rübailəri dün-yada ən çox oxunan bədii əsərə çevrildi, "Omar mania" yarandı.

Zənnimcə, Ömər Xəyyamın rübai yazması çox təbii; riyaziyyat və fəlsəfədə olduğu kimi

şeydə də o "uzunçu deyil", öz fikrini ifadə etmək üçün dörd misra ona kifayət edir. Ömər Xəyyamı digər böyüklərdən fərqləndirən bir cəhət var - Xəyyamın şair populyarlığı heç bir riyaziyyatçıya qis-mət olmayıb və heç bir populyar şair Xəyyam kimi görkəmli riyaziyyatçı və polimat olmayıb.

7. Polimatlar əvvəllər Şərqi/İslam dünyasında geniş yayılmışdı.

Sizcə bu bölgə niyə bir daha polimatlar yetişdirmir?

Şərqi/İslam dünyası 8-15-ci əsrlərdə dün-yada elm və sənətin ən inkişaf etmiş bölgəsi idi. Onunla yarışa bilən digər tək bölgə - Çin, yəqin ki, İslam dünyasından iki fərqi görə daha üstün ola bilmirdi. Hər şeydən əvvəl, İslam özündən əvvəlki yunan mədəniyyətindən çox əxz etdi, Çinin belə imkanı yoxdu. Digər tərəfdən, İslam dünyasının uğurları Avropaya tez çatdı, Avropa elmi və mədəniyyəti, Avropa kimliyi İslam sivilizasiyasından bəhrələnmək və onunla üz-üzə durmaqla formalaşdı. Çin isə Avropaya birbaşa deyil, əsasən İslam aləmi vasitəsilə təsir edirdi.

Öz qızıl çağında İslam aləmi bəşəriyyətin bir sıra ən böyük polimatlarını yetişdirdi. Sonra İslam aləmində tənəzzül başladı (səbəbləri üzərində dummuruq - uzun məsələdir). Tənəzzül hər-tərəfli idi - iqtisadi, siyasi, hərbi, elmi... İslam mədəniyyətinin inkişafda olduğu, çiçəkləndiyi dövrlərdə olduğunun tərsinə bu zaman təhsil və elmdə açıq qızgın müzakirə və debatlar yox dərəcəsinə endi, təsri və fərdi yanaşmalar təşviq edilmədi, ezberləmə, rəqəbatçılıq üstün gəldi. Başqa dillərdə yazılan elmi və bədii əsərlərə maraq azaldı, arasıkəşilməz müharibələr maddi və mə-

navi qaynaqları eroziyaya uğratdı. Zəka macəraları və ehtirasları kəskin surətdə azaldı. Yuxarıdan təşəbbüslər və yardımlar çox zəiflədi, iş aşağıların və zəka sahiblərinin öhdəsində qaldı. Bütün bunlar elmi varisliyi və elmi inkişafı dayandırdı.

16-cı əsrdən başlayaraq dünyanın mərkəzi Avropaya keçdi. Renan`ın fikrindən istifadə edib deyə bilərəm - Şərqi öz məktəbini unutdu və yeni Newton məktəbinə də getmədi, daha doğrusu, xeyli gecikdi, gec getdi. Bir vaxtlar məşhur mədrəsə, rəsədxana, kitabxanaları ilə cazibə mərkəzinə çevrilən İslam dünyası yalnız 19-cu əsrdə yeni Avropa tipli ali məktəblər qurmağa başladı. Avropa sivilizasiyasının keçdiyi məsafə çox böyük idi. Şimali Amerika, Yaponiya və əhalisinin bir hissəsi müsəlman olan Sovetlər bu məsafəni qət etdilər, hətta irəli çıxmağa başladılar. Sovet sosialist sistemi dünya tarixi baxımından uzun çəkmədi, çökdü. Güclü elm və texnologiya olmayan yerdə polimat çətin yetişir. İndi əhalisi İslamla bağlı bəzi dövlətlərdə bir canlanma müşahidə olunur.

8. Tarixdə və bu gün kimi ən böyük polimat sayırsınız?

Tarixdə hər hansı mənada bir adamın "ən böyük" olduğunu demək çətinidir. Böyük polimatlar ən çox İslamın Qızıl Çağı adlanan dövrdə yetişmişlər, onların sırasında əl-Xarəzmi, Sabit ibn Qurra, əl-Fərabi, Biruni, İbn Sina, Ö. Xəyyam, İbn əl-Heysəm, Nəsir əl-Din Tusi, İbn Rüşd və başqalarının adını çəkmək olar. N. Tusi üzərində dayanacaq.

Elm tarixi ilə məşğul olanlar arasında "11-ci əsrdən sonra İslamda ciddi tənəzzül başladı, qı-

zıl dövr fasiləsiz çöktüklə əvəz olundu" deyənlər az deyil. Tusi və onun yaratdığı böyük Marağa Məktəbi (və ya elmi mənada "Marağa İnqilabı") bu fikri təkrar edən faktlardan biridir (Marağa çağdaş İranın şimal-qərbində, Azərbaycanda, Təbriz yaxınlığında yerləşən şəhərdir). N. Tusi triqonometriya, həndəsə (o cümlədən, Evklidin 5-ci postulatı üzrə araşdırma), ədədlərin təbiəti və hesablanması kimi riyazi sahələrdə dərin elmi nəticələr müəllifidir. Məhz Tusi ilk dəfə müstəvi

və sferik trigonometriyanı astronomiyadan asılı olmayan elm sahəsi kimi araşdırıb kitab yazmışdır (Regiomontanus'dan 250 il əvvəl).

N. Tusi Ptolomeyin "Almagest"-də şərh etdiyi və praktika ilə uzlaşmayan planetlərin hərəkəti modeli əvəzinə öz modelini qurdu. Bu modelin qurulmasında mühüm rol oynayan və hal-hazırda "Tusi cütü" adlanan teoremi ilə Aristotelin kainatın iki fərqli fiziki sistemdən ibarət olması fikrini ("Aydın altı" və "Aydın üstü" - kainatın Yerə yaxın və Yerdən uzaq iki hissəsi müxtəlif qanunlara tabedir) də təkrar etdi, səma mexanikası ilə Yer üzərindəki mexanikanın eyni təbiətli olduğunu göstərdi. Onun bu teoremi Copernicus'un (Kopernik'in) məşhur "De Revolutionibus orbium coelestium" (Səma sferalarının dövr etməsi haqqında) əsərində (1543) tam, olduğu kimi istifadə edilmişdir (Tusiyə göndərmə etmədən!); Tusi və Copernicusun uyğun diaqramlarında kəsişmə nöqtələrini göstərən hərflər (ərəb və latın qarşılıqları) belə eynidir (!).

Tusi öz tələbələri və həmkarları ilə birlikdə "Zic İlxani" adlı öz zamanında və sonralar çox istifadə olunmuş astronomik cədvəl hazırlamışdı. Tusi fəlsəfə, etika, dinşünaslıq və məntiq üzrə çox geniş yayılmış əsərlərin müəllifidir; "Əxlaqi Nasiri"-klassik şahzadələrə nəsihət (Mirrors for princes) kitabı olaraq çox məşhur olub, bu gün də geniş oxunur. Tusi mineralogiya üzrə əsər və bir sıra maraqlı elmi populyar yazılar müəllifidir. O, şeir də yazırdı.

Böyük alimlərin heç də hamısı məktəb yaratmır. C. Nehru Çingiz xanla Makedoniyalı İsgəndəri bir sərkərdə və dövlət başçısı kimi müqayisə edərkən üstünlüyü Çingiz xana vermişdi. O, əsas səbəb olaraq Çingiz xanın dövlət idarəetmə və sərkərdəlik məktəbi yaratdığını və bu səbəblə də, qurduğu imperiyanın böyüməsi və uzunömürlü olmasını göstərmişdi. M. İsgəndərin ölümündən sonra isə onun imperiyası sürətlə parçalanmış və çökmüşdü. N. Tusi böyük elm təşkilatçısı, siyasətçi və dövlət adamı idi. Marağa rəsədxanası əslində tarixdə ilk böyük, ciddi rəsədxana, elmi institut idi (çağdaş mənada). Tusi dövrünün qabiliyyətli alim və mühəndislərini işə cəlb etmiş, istedadlı gəncləri götürüb yetişdirmişdi. Nəhəng kitabxana yaratmış (400 min nüsxə dəyənlər var), mümkün bütün astronomik cihazları toplamış, özü, xüsusilə də Marağaya dəvət etdiyi Suriyalı məşhur astronom və mühəndis Muayyad al-Din al-Urdi (?1200 - 1266) yeni cihazlar yarat-

mışdılar. Yeri gəlmişkən, "N. Tusi cütü" ilə yanaşı M. Urdi lemması da Copernicus'un söykəndiyi əsas nəticələrdəndir. Tusi məktəbinin iki üzvü, M. Urdi və bir müddət Marağada çalışmış Qütb əl-Din əl-Şirazi (1236-1311) də Ptolomey'ə alternativ (Ptolomeyin ziddiyyətini aradan qaldıran) planetar hərəkət modeli qurmuşdular. 14-cü əsrdə yaşamış Suriyalı astronom və mühəndis İbn əl-Şatir (1304-1375) Ptolomey'in planetar hərəkət sistemini aradan qaldırdı, Tusi modelini bir qədər də inkişaf etdirərək Günəş, Ay və planetlərin riyazi, fiziki və təcrübi cəhətdən mükəmməl hərəkət modelini qurdu. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Yerin və ya Günəşin mərkəz olması modelləri riyazi olaraq eynigüclüdürlər, bu baxımdan Copernicus'un Aydın hərəkəti modeli İbn əl-Şatirin modeli ilə tam eynilik təşkil edir. Marağa məktəbi N. Tusi məktəbi deməkdir. Marağa İnkilabı və Copernicus İnkilabı ifadələrini yanaşı işlədənlər, hətta qarşı-qarşıya qoyanlar var. Astronomiya və riyaziyyat üzrə Səmərqənddə əzəmətli rəsədxana yaratmış Uluq bəy (1394-1449) uşaqlığında Marağa rəsədxanasının qalıqlarını görmüşdü. Bu, bəlkə də, onun fikrini yönəldə bilərdi. Səmərqənddə yetişmiş astronom Ali Quşçu (1403-1474) da öz Tusi tipli planetar modelini inkişaf etdirmişdi; buna tam bənzər modelə Copernicus'un əsərində rast gəlinir.

Mən doğulanda John von Neumann (1903-1957) sağ idi. Fenomenal və hərtərəfli qabiliyyətə malik bu korifey 20-ci əsrin və ümumiyyətlə, bəşəriyyətin yetişdirdiyi nadir şəxslərdən biridir. Riyaziyyatın müxtəlif sahələrinə sanballı yeniliklər gətirib, kvant fizikası və nüvə fizikası, atom və hidrogen bombaları nəzəriyyə və praktikasında həlledici işlər görüb. Manhatten proyektində fəal çalışıb (Yapon şəhərlərinə atom bombası atılması və onun nəticələri haqqında hesablamlar aparıb). İqtisadi nəzəriyyə, xüsusilə oyun nəzəriyyəsi üzrə cığıracan iş görüb. Kompüter memarlığı və proqramlaşdırma sahəsinin pioneri sayılır.

Douglas Hofstadter (1945), bu çoxcəhətli və istedadlı insan ruhən mənə yaxındır. Riyaziyyatçıdır, fizikdir, psixoloqdur (koqnitiv elmlə məşğuldur, mental prosesləri öyrənir), kompüter elmləri üzrə mütəxəssisdur, elm tarixi ilə məşğul olur, görkəmli populyarizatorudur. Həm də sənət adamıdır, poliqlotdur, ciddi poetik tərcümələr edir, musiqi yazır, rəsm çəkir.

9. Təhsil sistemi polimatlığa necə həvəsləndirə bilər?

Çağdaş təhsil sistemi, birinci növbədə orta məktəb, sonra ali məktəb polimatlığa həvəsləndirir. İnformasiya cəmiyyəti, internet böyük imkanlar açır... Yaxşı valideyn və yaxşı müəllim, bir də təbiətən çox şeyi (hər şeyi olmasa da) başa düşmək həvəsi, bilmək ehtirası mühümdür. Elmdə və sənətdə tam məlum olmayan, sirlə sahələrə baş vurmaq, sirləri açmaq və macərə ehtirası yaşamaq əsasdır (macərə, adətən, yaxşı bilmədiyimiz yerdə baş verə bilər); yəqin ki, əsl elm adamı başqa cür yetişməz. Orta məktəblərin çox böyük qismi konveyer üsulu ilə işləyir, standart tədris proqramını yerinə yetirir, çox şey bilmək həvəsini himayə etmir, cansıxıcıdır (bu, müəllimlə də bağlıdır). Problem əsaslı, layihə əsaslı təhsil fənlərsi əlaqəni anlamaq və ondan istifadə etmək məsələsini asanlaşdırır bilər.

10. Artan dərin ixtisaslaşma dövründə çox fərqli sahələrdə necə uğur qazanmaq olar?

17-19-cu əsrlərdə başlanan və get-gedə güclənən dərin ixtisaslaşma 20-ci yüzillikdə nəhəng ölçülər aldı. Riyaziyyat və təbiət elmləri üzrə mütəxəssis olanların hərtərəfli olma üçün ən azı nəzəri imkanı var. İslamın qızıl dövründə riyaziyyatçı, astronom, həkim olan məşhurların əsərləri şairlərdən alıntılarla, fəlsəfi fikirlərlə doludur. Yəni Şərqdə poeziya, qismən də fəlsəfə və din sevgisi geniş yayılmışdı, bir çox alimlərdə bu sevgi mühüm məşğuliyyətə çevrilirdi.

Riyaziyyat və təbiət elmləri - bu sahədə mütəxəssis olmadan çağdaş polimatların əmələ gəlməsinə inanmıram. Əlbəttə ki, bu sahə ilə məşğul olanların cüzi bir hissəsi-humanitar və sosial elmlərə, incəsənətə dərin maraq duyanların nəzəri olaraq polimat olma ehtimalı mövcuddur. İş burasındadır ki, ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə, musiqi və digər sahələrdə öz-özünü yetişdirməklə, o sahələrdə xüsusi məktəb keçmədən fəaliyyət, hətta dərin fəaliyyət göstərmək mümkündür. Əksinə hərəkət, demək olar ki, mümkün deyil; musiqiçi və ya tarixçi təzadən, peşəkar məktəb keçmədən ciddi riyaziyyat və ya fizika öyrənmə bilmir. Polimat hər şeydən bir az bilənə deyilmir. Polimat ön-

Zənnimcə, riyaziyyat və fizika, kimya və biologiya üzrə yaxşı oxuya bilən humanitar və sosial elmlərlə, incəsənətlə xüsusi yolla tanış etmək olar. Məsələn, təbiət elmlərini yaxşı başa düşən şagird və ya tələbə ilə musiqiyə qulaq asmağı öyrətmək, səs və harmoniya haqqında riyazi və fiziki nəzəriyyələri yada salmaq, poeziya və musiqi əlaqəsi üzərində çalışmaq, musiqi tarixinə baş vurmaq, bəlkə də bu təəssürat altında bir yazı yazmaq istiqamətində işləmək olar. Əslində, hər şagird və ya tələbə heç vaxt ancaq bir sahə ilə maraqlanmışdır, onun maraq dairəsində bir sıra sahələr olur, onun hobbiləri var. Ona bu sahələrdə qabiliyyətini göstərmək üçün imkan yaratmaq lazımdır. Bəlkə "Polimat klub" ları da yaratmaq olardı?!

cə güclü monomat olmalıdır, bir sahəni peşəkarcasına görmək, bir sahə üzrə ciddi mütəxəssis olub dərinə getməyi bacarmalıdır. Zaman-zaman məşğələni dəyişdirmək, fərqli sahəni üzə çıxarmaq mümkündür. Polimat ruh, ehtiras və daxili estetik zənginliklə bağlıdır, bunlar, çox güman ki, genlərdə də ola bilər, heyatda da qazanıla bilər. Polimatlıq normalıqdan çıxmaq, qorxmaq tələb edir. İstedadlı adam təkə bir sahədə istedadlı deyil. Qədimdə və orta əsrlərdə polimatlığa sanki sosial sifariş vardı, indi deyəsən yoxdur. Lakin, indi mütəxəssislərdən liderlik qabiliyyəti istəyirlər, zənnimcə, hərtərəfli şəxsiyyətin lider olma ehtimalı və lider kimi uğur qazanma ehtimalı daha böyükdür. Çağdaş informasiya dövrü, daha tez məlumat alma imkanı da sanki polimatlığa səsləyir. Öz-özünə təhsil, ömürboyu öyrənmək ehtirası, iradə, səbr mühümdür. Bir sahədə dərinə gedənin bir müddət başqa sahələrə vaxtı qalmaya bilər. Lakin sonra vaxt tapılacaq, sonra maraq dəyişəcək. Bu zaman əvvəlki maraq, əvvəlki bilik və bacarıq da bu yeni istiqamətdə, az da olsa, kömək edəcək.

11. Nə üçün dünya, o cümlədən mədəniyyət belə Avromərkəzlidir, hərçənd ki, biz sanki "qloballaşmış" dünyada yaşayırıq?

Hər qloballaşma dövrü bir coğrafiyanı irəli çəkmiş, nəticədə dünyanın mühüm bir hissəsi

həmin sivilizasiyanın və ya imperiyanın təsiri altına düşmüşdü: Makedoniyalı İsgəndərin yürüş-

ləri və Hellenizasiya, Pax Romana, Atlantik okeanı ilə Çin arasında uzanan İslam dövrü, Avropa ilə Sakit okean arasında uzanan və böyük ticarət yollarını açıq və təhlükəsiz edən Pax Mongolica...Növbə Avropaya gəldi. Üç dinc inqilab - elmi, sənayeləşmə və informasiya inqilabları Qərbdə baş verdi.

Mətbəə üsulu ilə kitab çapı, savadlılığın artması və universitetləşmə Qərbi Avropanın insan qaynaqlarını gücləndirdi. Bu kiçik Avropanın böyük dünyanı kəşf etməsi və müstəmləkə dünyası yaratması dünyanı Avropa təsiri altına saldı. Sonra incəsənət və musiqinin çiçəklənməsi, texnoloji kəşflər (teleskop, mikroskop...), böyük elmi kəşflər Avropanın cazibəsini yüksək dərəcədə artırdı, müstəmləkə siyasəti isə mühüm təbii qaynaqları və dünya ticarətini ələ almaqla onun iqtisadi gücünü yüksəltdi. Sənayeləşmə nəticəsində dünyada Avropa dominantlığı zirvəyə çatdı, dünyanı bir çatı altında birləşdirmək ehtirası böyük savaqlara və böyük fəthlərə gətirib çıxardı. Müstəmləkəçiliyin dünyanı bürüməsi ispan, ingilis, fransız, portuqal kimi dillərin dünyaya yayılmasına, onların böyük dillərə çevrilməsinə səbəb oldu.

1492-də Kolumb yeni dünyanı - Amerikanı kəşf edəndə Avropalılar yer kürəsinin təqribən 9 faizini tuturdular, 1900-1920-ci illərdə dünyanın böyük hissəsi (təqribən 80%) ağ irqin nəzarətində idi. Daha yer qalmamışdı, avropalı güclər öz aralarında savaşmalı oldular, bunun azı üç nəticəsi oldu: bir neçə onillik deqloballaşma, ABŞ-in hegemonluğu ilə dünyanın kapitalist və sosialist adlı iki cəbhəyə ayrılması və dekolonlaşmanın, müstəmləkə sisteminin dağılmasının başlanması.

Cəmiyyətin kamilliyə, azadlığa doğru irəliləməsi fəlsəfələri (Kant və Hegel), Darvinin təkamül nəzəriyyəsi, Marksın tarixi materializm və siyasi iqtisad nəzəriyyələri, A. Comte'nin pozitivizmi və s. - bunlar hamısı Avro-mərkəzçiliyə ruh və qida verdi; üstəlik, tərəqqi və maarifçilik

ideyaları müstəmləkəçiliyi, demək olar ki, qazandırır.

Dünyanı Avropanın gözü (və ya gözlüyü) ilə görməyə, Avropanın dəyərləri ilə qiymətləndirməyə başladılar - dünyanı fəth etmiş güclü Avropa başqa fikirdə olmayacaqdı ki! Digər xalqlar "normal" vəziyyətə gəlmək üçün Avropanı izləməli, onun keçdiyi yolu keçməli idi - onlara başqa seçim verilməmişdi. Dünya bunu əsasən qəbul etdi, ortada başqa cəzbedici model yoxdu, Avropasayağı təhsil də bu ideya üzərində quruldu və bu ideyanın bərkiməsinə xidmət etdi.

Digər tərəfdən, məgər "Qloballaşma" (16-cı əsrdən başlayaraq) əsasən elə Avropalaşma demək deyilmi?! Amerikalaşma da Avropalaşmanın birbaşa davamıdır. Çağdaş dünya ən çox Avropadan təsirlənib. Avropa təhsili və elmi düşüncəsi dünyanın çox hissəsində dərin kök atıb və Qeyri-qərb mədəniyyətlərini tərəfsiz, obyektiv araşdırmaq istəyəndə belə Avromərkəzçi dəyər və ölçülərdən istifadə olunur. Avromərkəzçilik içimizdə oturub, biz çox vaxt bunun fərqiində deyilik.

Edward Said'in haqlı (mənfi çalarlı) "Orientalism"i ilə yanaşı, bir çox avropalı (və amerikalı) tədqiqatçıların Şərqi dərindən öyrənilməsi və tanınması uğrunda fədakar əməyini qeyd etməmək haqsızlıq olardı. Ümumiyyətlə, Avromərkəzçiliyə ciddi etiraz 20-ci əsrdə, əsasən də onun ikinci yarısında baş verdi. Yaradıcı Çin və İslam sivilizasiyalarının tarixinə maraqlı oldu, onların elmi, mədəni, iqtisadi uğurları vurğulandı. Qeyri-Qərbin indiki güclənməsi yeni iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzlərin yaranmasına, tarixə və bugünə diqqəti artırır (Çin və ümumiyyətlə Asiya güclənir, təəssüf ki, Sahraaltı Afrika haqqında bunu demək olmur). Avromərkəzçilik təhsili öz təsiri altına aldı, amma savadlanmaq və Avromərkəzçiliyə qarşı durmaq imkanı da verdi. Lakin, indi Avromərkəzçiliyin çox zəiflədiyini demək də sadələşmə olardı.

12. Nə üçün biz Qərb ölkəsi olmayan yerdə belə Qərb klassiklərini yerli ədəbiyyatdan qat-qat daha çox alqışlamaq hissində qapılmışıq?

Avromərkəzçiliyin kökündə nə dayanmışsa, çağdaş ədəbiyyatın Avropamərkəzçiliyi də müəyyən dərəcədə ora söykənir. Suala sualla cavab

vəb vermək mümkündür. Çağdaş həyat təzi niyə Qeyri-Qərbdə də Avropasayağıdır?

Ədəbiyyatda Avropamərkəzçiliyi tək ideo-

logiya və müstəmləkəçiliklə izah etmək birtərəfli və yanlış olardı. Baxın, Qərbdən kənarda Yunan (və Roma) klassik ədəbiyyatını kim oxuyur? Olsa-olsa Homeri oxuyurlar, onu da az-az adamlar. Amma farsdilli mühitdə Firdovsi, Xəyyam, Nizami, Sədi, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Hafiz, Cami və ya Türkdilli mühitdə Füzuli, Ə. Nəvai (və yuxarıda adları çəkilən fars dilində yazanlar da - bu və ya digər dərəcədə) bu gün də oxunur. Onların hamısını uyğun ölkələrdə ən azı məktəbdə öyrənirlər. Yəni, bu xalqlar öz klassiklərinə biganə deyillər. Xəyyam və C. Ruminin indi Qərbdə də çox oxucuları var. Digər tərəfdən, fikir verin, adlarını çəkdiklərim hamısı şairlərdir, divan ədəbiyyatının nəhəngləridir. Nəsr və dram isə yeni dövrdə Qərbdə inkişaf etdi (qədim yunan dramını bura qatmıram).

Qərbin məhsulu kimi ortaya çıxan bu "yeni ədəbiyyat" daha oxunaqlı oldu, şeir bir qədər geri çəkildi, nəsrə və teatra maraq artdı (Şərqdə bu iş 19-cu əsrdə yavaş-yavaş başlandı). 17-ci əsrin əvvəllərində yazılmış Don Quixote (M. De Servantes) və Shakespeare'nin dramları dünya ədəbiyyatının şah əsərlərinə çevrildilər. 18-ci əsrdə J.J. Rousseau öz ideyaları ilə zərif qəlblərlə yanaşı dünyanı dəyişmək istəyən ehtirash qəlblərə hakim oldu. 19-cu əsr Qərbin nəhəng yazıçıları oxucuları öz tərəfinə çəkdilər: Victor Hugo, Balzac, C. Dickens, Mark Twain, L. Tolstoy, F. Dostoyevskiy, ..., həmçinin klassik macəra və klassik uşaq ədəbiyyatı. Sonuncu iki janr bir-birinə çox yaxındır, hələ 18-ci əsrdə yazılmış Robinson Crusoe (D. Defoe) və Gulliver's Travels (J. Swift) ümumiyyətlə dünya ədəbiyyatı inciləri sırasına daxil oldular. 19-cu əsrdə isə, təkcə ingiliscəyə baxsaq, R.L. Stevenson, L. Carroll, J.R. Kipling, M. Twain, J.F. Cooper kimi müəlliflər uşaq ədəbiyyatının bütün dövrlərdə parlayacaq nümunələrini yaratdılar. Goethe'nin Faust'u dünya ədəbiyyatında bənzəri az olan dərin fəlsəfi əsər oldu (müqayisə etmək istəyəndə Şumer-Akkad Gilgames dastanı yada düşür). Beləliklə, Avropa klassikləri, Avropamərkəzçiliyin təkanı ilə olsa da, yeni fikir və ifadə tərziləri ilə də Şərqi "haqqı olaraq" daxil oldular.

Mədəniyyətin ənənə üzərində dayanması fikri Avromərkəzçiliyə alternativ yaratmaq imkanı verir. Dərin və zəngin ənənə varsa, o, globallaşma, mədəni imperializm və Avromərkəzçi-

lik təzyiqləri qarşısında davam gətirə bilər. Üstəlik, mühafizəkarlıqla deyil, gözəl sintez nəticəsində milli və bəşəri olanı qovuşdurmaq, ənənəyə yenidən və yaradıcı nəzər salmaq mümkün olur. Azərbaycanlılar Azərbaycan və Şərqi musiqisinin melodizmini saxlamaqla onu Avropa polifonizmi ilə sintez etdilər, milli çalarlı simfonik musiqi, opera və balet sənətini inkişaf etdirib, bu işin pioneri olan Ü. Hacıbəyli, muğamı, milli poeziyanı sevməkdə davam edirlər.

Yerli ədəbiyyatın inkişafı və təbliği üçün nə etmək lazımdır? Milli ədəbiyyatın daxili potensial enerjisi güclüdür, ideoloji təsirlərdən tam azad olmasa da, o, böyük və işlək muxtariyyətə malikdir, onun bar verməsinə, məhsuldar olmasına çalışmaq lazımdır. Qədim ədəbiyyatın böyük hissəsi çağdaş zamana şifahi ədəbiyyat, folklor şəklində gəlir. Ənənə üzərində qurulan folklorun öyrənilməsi və medialaşması (film, televiziya) Avromərkəzçi baxışa layiqli cavab verə bilər.

Milli ədəbiyyatların sərhədləri aşması, geniş oxucu kütləsinə qovuşması tərcümədən keçir. "World Literature Today" kimi nüfuzlu jurnal yerli ədəbiyyatların tərcüməsi və nəşri işinə və bu mənada çağdaş dünya ədəbiyyatının inkişafına böyük töhfə verir. Hər böyük dildə bu cür jurnallar olsa yaxşıdır (nisbətən kiçik dillərdə belə jurnallar var, onlar dünya ədəbiyyatının seçilmiş nümunələrini tərcümə edib oxuculara çatdırırlar). Comparative Literature (iki və ya bir neçə ədəbiyyatın müqayisə ilə öyrənilməsi) kimi çalışmalar da yerli və böyük (dil və oxucu mənada) ədəbiyyatlar arasında körpü salır. Yerli ədəbiyyatların tərcüməsi, öyrənilməsi və yayılması işində antologiyalar və dərsliklər də rol oynayırlar. Adətən dərslik və antologiyalar bir seçim işidir, cüzi azlıq böyük çoxluq içində seçim edir, qərar verir. Alternativ dərsliklərə, konfranslara, antologiyalara, jurnallara çox ehtiyac var. Yerli ədəbiyyatları və tərcümələri dəstəkləyən mükafatlar sisteminin inkişafı da işə kömək edir. Ədəbiyyatın film və internet yolu ilə mənimsənilməsi də unudulmamalıdır.

Dünya ədəbiyyatını, o cümlədən Avropa ədəbiyyatını bilmək öz ədəbiyyatımızı yaxşı başa düşüb qiymətləndirmək və inkişaf etdirmək üçün həyati vacib məsələdir.